

LES DISPARITATS ECONÒMIQUES ESPACIALS A ESPANYA, 1955-1971 *

per J. M. CARRERAS

INTRODUCCIÓ

El desenvolupament és per naturalesa espacialment desequilibrat i dóna lloc a canvis en les relacions entre els diferents components del sistema econòmic. De la mateixa manera que té unes repercussions en la repartició de la renda entre les classes socials, en té d'altres en termes de la mateixa repartició en l'espai. En molts punts, aquests dos aspectes estan en relació: és tota la línia del que se n'ha dit economies duals (sector local-sector exportador). El fet que l'espai fos introduït molt tard en la teoria econòmica (respecte al temps, per exemple) sens dubte ha fet que l'estudi de les relacions entre el desenvolupament estatal i regional sigui un tema relativament poc estudiat, sobretot a nivell teòric. L'objecte d'aquest treball és d'analitzar de forma principalment empírica aquesta relació del desenvolupament estatal-regional en el cas d'Espanya en un període curt però de ràpid creixement econòmic, de 1955 a 1971.

L'única raó per escollir els límits temporals del treball és la disponibilitat de xifres provincials de renda, elaborades pel Servei d'Estudis del Banc de Bilbao.¹ Aquestes dades han estat objecte de diverses crítiques que en la major part no han arribat a ésser publicades. Sembla, però, que sobretot en els últims anys aprofiten al màxim les disponibilitats estadístiques actuals, i per altra banda el tipus de mesures emprat té més en compte les proporcions entre les diferents províncies que no pas llurs valors absoluts.

* Aquest estudi és una part posada al dia de la tesina presentada per l'obtenció del M. A. Regional Economics a la Universitat de Lancaster, "Regional Disparities and Economic Development: the Case of Spain, 1955-1967", octubre de 1971, 153 pp.

1. BANCO DE BILBAO, SERVICIO DE ESTUDIOS, *Renta Nacional de España y su distribución provincial*, Bilbao, 1957, 1959, 1963, 1965, 1967, 1969, 1971 i 1973.

De fet, pràcticament tots els autors que han tractat de manera quantitativa aquest tema de les disparitats regionals espanyoles, així com també els organismes estatals com ara la Comissaria del Pla, han hagut de referir-se a aquesta font. Per altra banda, el fet d'anar traient conclusions a mesura que van apareixent els diversos volums ha portat a conclusions errònies, però que, val a dir-ho, es feien difícilment evitables. Així, per exemple, l'anàlisi pionera feta per J. K. Williamson² amb les xifres de 1955 i 1957 el portà a creure que les disparitats regionals espanyoles disminuïen, però, aplicant els mateixos índexs en aparèixer les xifres de 1960, això ja no es revelava cert i es confirmava l'opinió de Lasuén,³ que Williamson no admetia. A més a més, en sortir les estimacions de l'any 1960 s'hi indicaven també unes sèries corregides de 1955 i 1957, ja que el Cens de Població havia fet variar molt les estimacions de població provincial.

Una altra font d'error són les estimacions fetes per la Comissaria del Pla, mitjançant extrapolacions d'anys anteriors. Així, en el treball de H. W. Richardson⁴ (expert anglès contractat per la Comissaria del Pla) s'utilitzen per a 1969 aquestes xifres estimades, però en part els resultats quedaren invalidats arran de la publicació de les xifres del Banc de Bilbao, que eren bastant diferents.

Novament, un cop coneguts els resultats del Cens de Població de 1970, ha estat necessari rectificar les dades de renda per habitant corresponents a 1969; per tant, i sobretot pel que fa als resultats dels últims anys del període, les conclusions tenen un caràcter provisional, que caldrà contrastar amb les noves estimacions que es publiquen regularment.

DIFERÈNCIES ABSOLUTES I RELATIVES

En parlar de diferències entre regions, cal distingir en primer lloc entre diferències absolutes de producció, renda, població, etc., i diferències relatives com renda per habitant, producció per quilòmetre quadrat, etc. La relació entre un tipus i altre de diferències no té perquè ésser directa; així, pot succeir que creixin les diferències absolutes i minvin les relatives. Això que és una precisió important a l'hora d'establir els objectius o simplement d'analitzar els problemes regionals, molt poques vegades resta explícitament.

2. J. K. WILLIAMSON, *Regional Income Inequality and the Process of National Development*, "Economic Development and Cultural Change" (13 d'abril de 1965).

3. J. R. LASUÉN, *Regional Income Inequalities and the problem of growth in Spain*, a "Regional Science Association Papers" 8, 1962).

4. H. W. RICHARDSON, *Regional Development in Spain*, "Urban Studies" (8 de gener de 1971).

Pel que fa a les diferències absolutes, llur origen va lligat en gran part amb l'aparició de les primeres indústries modernes que s'aprofiten d'alguna manera de les economies d'escala o, si es vol anar més enrera, amb l'origen de les aglomeracions humanes o ciutats als països en què es va dur a terme la revolució industrial. Existien ja, però, unes diferències degudes a factors tals com la localització en un centre de comunicacions, l'existència de recursos naturals, fonts d'energia, fertilitat de la terra, etc., que més endavant havien d'anar acompanyats d'altres de tipus econòmic, com ara la formació del mercat nacional i l'acumulació de capital, o de tipus polític, com l'establiment de determinades fronteres i duanes o l'organització política de l'espai.

Un cop posat en marxa el procés, es generen unes economies d'escala i d'aglomeració que durant un llarg període tendeixen a la concentració. Quan s'ha assolit un cert grau de població, difícilment el creixement s'atura en aquell punt de l'espai si no és per mecanismes externs al mercat. De fet, l'únic cas de ciutat industrial de més d'un milió d'habitants que se sàpiga que hagi sofert un descens de població (no en els límits administratius, sinó en els reals) és el cas de Glasgow, amb un tipus d'indústria molt especialitzat i molt característic i també amb tota una problemàtica política que no li era favorable.

Una vegada engegat el motor del creixement, es produeix a escala nacional un fenomen estudiat ja fa anys per Myrdal⁵ i també per Hirschman.⁶ Segons el primer autor, "el joc de les forces de mercat tendeix a augmentar, en lloc de disminuir, les desigualtats entre les regions", i això a causa de les "sempre creixents economies externes i internes, en el sentit més ampli de la paraula [...], fortificades i mantingudes en llur creixement, aprofitant-se d'altres localitats i regions en què l'estancament relatiu o la regressió és el model".⁷ Pel que fa a Hirschman, no té cap dubte que, per tal que es doni el procés de creixement d'una economia a nivell nacional, "han de desenrotllarse primer al si d'ella mateixa un o diversos centres de poder econòmic [...]; la desigualtat internacional i interregional del creixement és una concomitància inevitable del mateix creixement".⁸

A generar aquestes diferències hi contribueixen molts factors. Borts i Stein⁹ assenyalen, per exemple, la provisió de capital i treball, el canvi tecnològic i el creixement de la productivitat. Altres autors han

5. G. MYRDAL *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Londres, Duckworth, 1969. (Les cites són de l'edició d'University Paperbacks, Londres, 1969. Versió castellana: Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1959.)

6. A. O. HIRSCHMAN, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, 1958. (Versió castellana: Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1961.)

7. MYRDAL, *op. cit.*, pp. 26-27.

8. HIRSCHMAN, *op. cit.*, p. 183.

9. G. H. BORTS i J. L. STEIN, *Economic Growth in a Free Market*, Columbia University Press, 1964.

fet matisacions sobre la forma d'organització de les empreses, la generació i difusió d'innovacions, els problemes de pas d'una cultura artesanal a una d'industrial, etc. En general, però, tots aquests factors tant poden actuar incrementant les diferències, especialment de tipus absolut, com, a partir d'uns certs nivells, reduint-les —això més clarament en les diferències de tipus relatiu—.

Es podria argumentar, i ja s'ha fet, que si l'objectiu és el millorament del benestar individual, l'indicador important és la renda per habitant, i si aquesta tendeix a igualar-se espacialment vol dir que el problema de les diferències regionals es troba en vies de solució. Però, com comento en un altre lloc,¹⁰ els milloraments de la renda per habitant en determinades regions poden ésser perjudicials per a la pròpia població a llarg terme, a part que els beneficis a curt terme s'han de comparar amb els costos que representa l'emigració, que és la manera de solucionar el problema. Per tant, des del punt de vista de la política regional, l'únic que pot aconseguir el mecanisme de mercat, i després d'atènyer unes cotes molt altes de desequilibris entre regions, és un possible acostament de les rendes per habitant, generalment a base d'augmentar fins a nivells insospitats les diferències absolutes de producció entre regions.

EL MECANISME D'IGUALACIÓ DE LES RENDES PER HABITANT

L'explicació teòrica del procés d'igualació de les rendes per habitant és relativament senzilla si examinem un per un els principals factors que hem dit que originaven les diferències, bàsicament les diferències en l'estructura de la població, les diferències en la remuneració dels factors de producció i les diferències en la distribució d'aquests factors.

El primer grup inclou diferències en la taxa d'activitat, tot i que això pugui també venir originat en part per les possibilitats d'ocupació laboral, les diferències en la qualificació de la mà d'obra, etc. En el segon grup hi ha les diferències de salaris entre sectors, especialment agricultura-indústria, i les diferències entre regions en el mateix sector. I, finalment, el tercer grup comprèn les diferències de participació dels diferents sectors en la producció industrial, el volum de béns de producció existents i les possibilitats d'obtenir-ne de nous. Les forces que poden augmentar o disminuir les rendes per habitant seran, doncs, bàsicament tres: els moviments interregionals de factors de producció, els moviments intersectorials, el comerç entre regions i, com a factor exterior, la política del govern.

10. J. M. CARRERAS, *La distribució espacial del desenvolupament: per una política regional eficaç*, Barcelona, Edicions 62, 1973

Segons la teoria neoclàssica de l'equilibri general, si hi ha una diferència de salaris entre dues regions es produirà una migració de treballadors fins que els salaris s'igualin. Aquesta teoria parteix dels supòsits, allunyats de la realitat, que el factor treball és homogeni, que no hi ha uns costos d'emigració i que el salari és l'únic incentiu per canviar de lloc de residència. Per altra banda, els efectes de les migracions sobre la renda per habitant són més complexes que el fet d'una possible igualació de salaris, però, tot i això, perquè hi hagi convergència de salaris s'han de complir tota una sèrie de condicions.¹¹

A més, hi ha el factor important de la selectivitat de l'emigració, que és un punt clau per a Myrdal per explicar el continu augment de les diferències, però, como veurem més endavant, es fa servir també com una de les bases per al procés d'igualació.

Respecte al capital, i també segons la teoria neoclàssica, s'hauria de moure d'una regió a una altra buscant la rendabilitat més alta i sense cap relació amb el lloc en què s'hagués generat l'estalvi, ja que les oportunitats d'inversió no estarien vinculades a la propensió a l'estalvi. Però aquí, a més de deixar de banda coses tan importants com l'auto-finançament, es pressuposa l'existència d'un mercat financer d'àmbit nacional i d'unes garanties i costos de funcionament semblants en totes les zones.

Per altra banda, perquè el capital anés a les regions amb salaris més baixos hi hauria d'haver una correlació inversa entre salaris i l'eficàcia marginal del capital. A part els possibles efectes de les polítiques nacionals de salaris mínims, cal pensar que l'eficàcia marginal del capital estarà canviant constantment a causa de les transformacions tecnològiques i de les expectatives, i això més aviat afavoreix les regions ja industrialitzades. Les raons de Myrdal són que els moviments de capital augmenten els desequilibris perquè la demanda d'inversió és més baixa a les regions poc desenvolupades, entre altres factors per la manca d'esperit empresarial, i ha de tenir un mercat de capitals poc desenrotllat però que és suficient per absorbir l'estalvi de la regió.

Finalment, hi ha el comerç interregional. Si les diferències de remuneració no compensen les diferències de productivitat, el comerç no estarà basat en l'avantatge comparatiu sinó absolut, i això, unit al fet que la balança de pagaments d'una regió pot trobar-se en dèficit per temps indefinit, pot fer que el comerç sigui un altre factor que augmenti les diferències entre regions. Amb tot això, hi ha el paper del govern: ja hem citat que les lleis de salaris mínims, les igualacions d'impostos a tot el territori i, en general, el fet que l'objectiu prioritari sigui el màxim creixement nacional són factors que contradiuen possibles declaracions

11. G. H. BORRS, *The Equalisation of Returns and Regional Economic Growth*, "American Economic Review", 50, març de 1968.

de política regional. En el procés de creixement, i per evitar estrangulaments, invertirà majoritàriament en les regions industrials amb problemes d'aglomeració. A més, per tal de protegir la indústria nacional, establirà una política comercial amb la relació d'intercanvi a favor de les regions industrials, és a dir, que en una primera etapa és un altre factor de desequilibri.

Però tots els arguments citats tenen la possibilitat d'ésser capgirats, de manera que en un determinat moment puguin contribuir a la igualació de les rendes per habitant i, així, donar una explicació a les constatacions empíriques que indicarem més endavant, i que han donat peu a negar la necessitat d'actuació per part dels governs. Per dir-ho amb paraules de Williamson, "les dades que descriuen els desequilibris regionals dibuixen, al llarg del període de creixement nacional, com una U invertida".

És a dir, per enllaçar-ho amb el que acabem d'exposar, a partir d'un determinat nivell, les empreses, per exemple, tindran unes dimensions i una estructura que els permetrà d'establir branques en altres regions i, per tant, exportaran capitals. Hi haurà nous canals de difusió d'innovacions, les economies d'aglomeració es veuran superades per les dis-economies de la mateixa aglomeració o pel pagament privat dels costos socials, l'emigració serà menys selectiva, o fins i tot hi haurà una migració selecta en sentit invers per aprofitar oportunitats naixents, i el mercat de capitals serà més eficient i facilitarà l'obtenció de capitals a les regions deprimides. La política del govern contribuirà a l'equilibri en augmentar la seva fiscalitat directa i establir una certa política de benestar, arribant, fins i tot, a establir una certa política regional eficaç. Tot això, àdhuc portat a l'extrem, pot contribuir no tan sols a igualar les disparitats relatives, sinó a nivell absolut i tot, encara que d'aquest fet no en tenim constància empírica.

L'EXPERIÈNCIA INTERNACIONAL

El primer estudi sobre aquestes qüestions de què tenim notícia va ésser el realitzat pel Departament d'Economia i Assumptes Socials de les Nacions Unides, a la Comissió per Europa, aleshores presidida per Myrdal,¹² del qual s'hi nota la influència teòrica. En aquest treball, i mitjançant un índex molt simple, s'analitzen els desequilibris regionals dels països europeus i s'arriba a la conclusió que les disparitats són més accentuades en els països més pobres i, entre aquests últims, en aquells que es troben en fase de creixement. En els països rics, a llur torn, les

12. UNITED NATIONS, DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS, *Economic Survey of Europe, 1954*, Ginebra, 1955.

diferències absolutes són també relativament més lleus que en els països pobres.

Williamson realitzà un treball més complet,¹³ on analitzava en vint-i-cinc països el nivell de desequilibri espacial, i en algun d'ells l'evolució temporal d'aquests desequilibris. Finalment arribava a la conclusió que existeix una relació entre el creixement de les disparitats regionals i les primeres etapes del desenvolupament econòmic, mentre que en estadis més madurs era típica la convergència de les disparitats i la desaparició de problemes típics "nord-sud". Concretament, el nivell més alt de disparitats regionals es trobava en el grup de nacions que, segons Kuznets,¹⁴ corresponen a la renda mitjana (que eren aleshores, Itàlia, Grècia, el Brasil, Colòmbia i Espanya).

És a dir, que en aquest estudi, com en el de les Nacions Unides, Espanya era a finals dels cinquanta un dels països d'Europa amb els desequilibris regionals més alts (excepció feta de Portugal i Grècia), i pràcticament fins i tot a nivell mundial. Un resultat en part diferent és el donat per l'estudi fet a la Universitat de Brusselles, en què les disparitats espanyoles eren inferiors a les de França i Itàlia.¹⁵ Això pot ésser degut a la divisió que es va fer de tots els països en vuit regions. De tota manera, es pot dir que els anys en què comencem l'anàlisi les disparitats regionals eren altes i que, deixant de banda l'estancament de postguerra i encara que només sigui basant-nos en la distribució de la població, aquesta branca creixent de la U invertida de Williamson s'havia desenvolupat paral·lelament a la revolució industrial, quan es comença a dibuixar espacialment l'actual mapa de regions industrials i agrícoles.

LA MESURA DE LES DISPARITATS

Abans de començar a analitzar el període espanyol concret, hem de comentar les possibles mesures de les disparitats de renda. Els diferents índexs utilitzats en els treballs citats van des dels més simples, que només tenen en compte els valors extrems de la distribució, passant per altres com el de les Nacions Unides, que indica el percentatge de població en regions de renda per càpita inferior als dos terços de la mitjana nacional, o els índexs més coneguts, com el de Gini o la corba de Lorenz,

13. Article citat a n. 3.

14. S. KUZNETS, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. II Industrial Distribution of National Product and Labour Force*, "Economic Development and Cultural Change" (5 de febrer de 1957).

15. No he pogut trobar aquest treball del Departament d'Economia Aplicada de la Universitat de Brusselles. La referència l'he trobada a la *Ponencia de Desarrollo Regional, II Plan de Desarrollo*, "BOE", 1968.

que ja tenen en compte tota la informació, fins a combinacions de la desviació estàndard i altres mesures estadístiques, com fa Williamson, o índexs més complexos, com el suggerit per Theil.¹⁶

Es precisament aquest últim autor qui fa una anàlisi molt completa de les diferents mesures de la desigualtat de la renda i qui, abordant la qüestió de si realment existeix una mesura més bona que les altres, arriba a la conclusió que "la teoria de la informació ens proporciona una mesura «natural» de les desigualtats de la renda",¹⁷ per bé que altres autors, com per exemple Kravis,¹⁸ no estan d'acord sobre la possibilitat d'escollir un tipus únic d'índex.

En aquest treball ens hem valgut de diverses mesures. En primer lloc les que ens permetien comparacions internacionals, especialment les emprades per Williamson, i també l'índex suggerit per Theil, que concorda amb les suggestions fetes per Weisskoff en criticar les fórmules de Williamson.¹⁹ En els annexos del Pla de Desenvolupament es poden trobar aplicacions de l'índex de Gini i de la corba de Lorenz. La descripció concreta de les mesures emprades es fa a continuació.

En primer lloc, les mesures que Williamson representa així: Vw , Vww i Mw . La primera, Vw , és un coeficient de variació ponderat que mesura el nivell de dispersió de les rendes per habitant de cada regió respecte a la mitjana nacional; cada una d'aquestes desviacions va ponderada per la participació de la regió en la població total. Estadísticament es pot definir com la desviació estàndard d'una distribució de freqüències agrupada per regions (el nombre relatiu d'habitants és la freqüència de cada grup). Per obtenir una mesura comparable al llarg dels anys, o sigui, una dispersió relativa, la desviació estàndard es divideix per la mitjana aritmètica.

La segona mesura, Vww , és semblant a l'anterior, però sense tenir en compte la població de cada una de les regions. Aquí, el resultat dependrà encara més del nombre de zones en què es divideixi el país a analitzar. El tercer índex, Mw , és una alternativa a la Vw . Però, en lloc d'elevat al quadrat les diferències entre la renda per habitant regional i nacional, per treure més endavant l'arrel quadrada del sumatori, en aquest índex es prenen els valors absoluts de les diferències. Aquesta fórmula es pot demostrar fàcilment que és la mateixa que utilitzen Kuznets i Graham.²⁰

16. H. THEIL, *Economics and Information Theory*, North Holland, 1967.

17. *Ibid.*, p. 91.

18. I. KRAVIS, *The Structure of Income. Some Quantitative Essays*, University of Pennsylvania Press, 1962.

19. R. WEISSKOFF, *Income Distribution and Economic Growth in Puerto Rico, Argentina and Mexico*, "Review of Income and Wealth" (16 d'abril de 1970).

20. S. KUZNETS, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. VIII Distribution of Income by Size*, "Economic Development and Cultural Change" (11 de febrer de 1963). D. H. GRAHAM, *Divergent and Convergent Regional Economic Growth*

Finalment, l'índex suggerit per Theil deriva d'una mesura d'igualtat basada en l'entropia de la distribució de la renda entre regions. L'índex de disparitat és igual a la diferència entre la dita mesura d'igualtat i el seu possible valor màxim. La formulació matemàtica consisteix en el logarítmic de la mitjana aritmètica ponderada de les rendes per habitant, deflectades. Les ponderacions són la participació en la renda total, i per deflectar la renda per habitant es divideix per la mitjana nacional. En l'apèndix primer es dóna la formulació matemàtica de totes aquestes

APLICACIONES D'AQUESTES MESURES AL CAS ESPANYOL

El treball pioner va ésser el ja citat de Williamson, però, entre altres, també ho han aplicat parcialment Lluís Gamir,²¹ José A. Olabarri²² i R. Velasco per al cas concret del País Basc.²³ Pel que fa referència a l'índex de Theil, només coneixem el treball ja citat de la Universitat de Brusselles.

El lector que tingui la paciència de consultar aquestes referències veurà que, tot i aplicar les mateixes fórmules, hi ha disparitats en els resultats. Això és degut a diferències en les dades de base, com en els casos ja citats de Williamson i Richardson, a diferències en les divisions territorials, però també a errors de càlcul. En aquest últim cas, però, les diferències no són tan grans com per modificar les conclusions. No obstant això, ens hem sentit obligats a repassar tots els nostres càlculs, sense que arribéssim a coincidir. Un altre punt a tenir en compte és que això és, en tot cas, un exercici d'estàtica comparativa, i, com veurem més endavant, les variacions d'un any a l'altre no són la indicació d'una tendència, sinó de les característiques de l'economia durant els anys concrets en què s'apliquen les mesures; per això, abans d'entrar en els mesuraments concrets, farem una descripció de la marxa de l'economia en cada un d'aquests anys.

I, per fi, un comentari sobre la diferència entre operar amb les xifres de renda o amb les de producció a nivell provincial. Per definició, a nivell

---

and International Migration in Brazil, 1940-1960, "Economic Development and Cultural Change" (18 de març de 1970).

21. L. GAMIR, *Distribución de la renta versus coste-beneficio*, "Información Comercial Española" (maig de 1972). Troba V_w per als anys 1967 i 1969.

22. J. A. OLABARRI, en col·laboració amb R. SANZ, *Sobre la evolución de las disparidades regionales en la distribución de la renta en España*. Troba V_w per als anys 1955, 1962, 1964, 1967 i 1969, i també fa per als mateixos anys la descomposició de la varianza.

23. R. VELASCO, *El impacto económico de las migraciones en el País Vasco*, "Información Comercial Española" (maig de 1972). V_w per al 1962 i 1969 comparant el País Basc amb la mitjana espanyola. "Boletín de Estudios Económicos", 88, XXVIII, abril 1973.

nacional aquests dos conceptes són iguals, però a nivell de subzona no té per què ésser així. Pot passar, per exemple, que el centre productiu es localitzi en una banda i els beneficis vagin al propietari dels béns de producció que resideixi en una altra zona, això tant a nivell d'indústries com de serveis o de l'agricultura.

En les xifres del Banc de Bilbao, els ingressos a nivell provincial són diferents del producte —és difícil de precisar si per motius estadístics o si és que reflecteixen una realitat econòmica, però, amb tot, hem d'analitzar què pressuposa l'elecció d'una de les dues sèries. A continuació oferim una llista de les províncies amb diferències més elevades:

QUADRE 1

Transferències interprovincials
(% de la producció neta)

	1971	1969	1967	1964	1962	1960	1957	1955
<i>Positives</i>								
Biscaia	9,0	7,6	4,6	6,6	8,2	6,3	6,6	8,1
Madrid	4,1	4,2	5,1	7,6	8,5	13,4	8,2	11,8
Saragossa	3,5	0,8	0,7	1,2	0,5	0,2	—0,3	—0,3
Barcelona	2,2	1,3	1,1	1,2	1,0	1,2	—3,9	—1,6
Navarra	1,4	1,4	1,2	0,2	1,4	—2,0	5,4	1,7
Guipúscoa	0,7	1,3	4,1	1,4	0,7	—5,6	4,4	1,2
<i>Negatives</i>								
Las Palmas	—8,3	—1,9	0,5	—4,0	—5,7	—0,6	2,4	—1,5
Sta. Cruz T.	—8,1	—7,1	—5,2	—12,8	—13,3	—2,8	—9,9	—6,4
Lugo	—5,9	—4,4	—3,7	—2,3	—2,7	—2,3	—1,5	—7,3
Toledo	—5,8	—4,5	—4,7	—3,0	—3,2	—5,0	—2,6	—7,9
C. Real	—5,5	—4,1	—6,8	—6,6	—2,2	—5,0	—0,8	—7,7
Tarragona	—5,3	—3,4	—2,8	—2,4	—1,4	—6,0	—4,9	—8,1
Osca	—4,9	—7,6	—3,3	—7,3	—9,2	—9,8	—20,3	—19,3

Com es pot veure, els desequilibris són més grans si es fan servir les xifres de renda provincial (com és el cas d'aquest treball) en lloc de les de producció, ja que entre les províncies amb transferències positives més grans hi ha les que ocupen els primers llocs en renda per habitant, mentre que la majoria de les que tenen transferències negatives altes estan per sota de la mitjana. Un dels factors econòmics que podrien influir en aquestes diferències seria, per exemple, la localització dels grans bancs i de certs tipus d'indústria, com és ara la petroquímica, amb central a Madrid i plantes a altres províncies com Huelva, Osca, Sta. Cruz de Tenerife o Ciudad Real.

CARACTERÍSTIQUES DELS ANYS ESTUDIATS

Ja hem dit que el període d'estudi s'estén de 1955 a 1971, però de fet tenim els resultats de vuit d'aquests disset anys. En general, el període es pot qualificar de molt dinàmic, amb canvis importants en l'estructura de l'economia però amb un creixement de tipus cíclic amb ondulacions que tenen una amplitud de dos a quatre anys. Al segon apèndix posem diversos indicadors quantitius d'aquesta evolució, però a continuació fem una curta descripció de cada un dels anys.

Per al període 1955-1959 hem pogut disposar de l'obra de Ros Hombravella i altres ²⁴ i per a la resta del període ens hem basat en els diversos informes (Banc d'Espanya, OCDE, etc.) d'ús més normal.

Després del Pacte de Madrid, l'any 1953, l'economia espanyola, amb l'ajut americà, accelera el seu moviment per arribar al període 1955-1957 en una fase de creixement acompanyat d'una inflació notable. En l'any que comencem l'anàlisi, la producció agrícola va ésser baixa i el creixement industrial fort, i, per tant, partim d'un punt en què relativament els desequilibris provincials eren alts. L'any 1957, la producció agrícola fou aproximadament un 10% més elevada, mentre que la producció industrial va créixer gairebé un 20% —això en pessetes constants, però, en valor de la producció, de fet l'agricultura va guanyar terreny a la indústria—. Tot i això, durant aquest període s'inicien els grans moviments migratoris, amb una mitjana de 60.000 persones anuals.

El procés inflacionari d'aquests anys és, però, molt fort i s'hi manté el 1958 i el 1959; existien problemes importants de reserves de divises a causa del dèficit persistent de la balança de pagaments, i la situació, el juliol de 1959, era "desesperada en el terreny del nivell de divises i, cosa encara més important, més desesperada que en qualsevol altre moment anterior".²⁵ Això, sens dubte, conduí al Pla d'Estabilització, que, si bé va aturar la inflació i va augmentar les reserves, a curt terme va deixar la taxa de creixement pràcticament a zero. Per primer cop en més de deu anys, la renda per habitant va baixar l'any 1960. Per altra banda, encara es tingué la sort que fou un any agrícola excellent, tant en cereals com altres conreus, i un any rècord per a les taronges; per tant, l'agricultura tornà a guanyar terreny a la indústria pel que fa a la participació en el producte nacional.

Aquest procés canvia a partir d'aquest any, i així veurem que, tot i les oscil·lacions de la conjuntura, el pes del sector primari va baixant

24. CLAVERA, ESTEFAN, MONÉS, MONTSERRAT i ROS HOMBRABELLA, *Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización, 1939-1959*, Madrid, Edicusa, 1973. (Per al període indicat vegi's especialment el segon volum.)

25. *Ibid.*, vol. II, p. 232.

progressivament, i passa d'un 25% l'any 1962, punt més alt del període estudiat, a un 12% l'any 1971. L'any 1962 fou agrícolament bo per als cereals, però dolent per a d'altres productes com les olives i les taronges. La demanda interior ja s'havia recuperat dels efectes del Pla junt amb la producció industrial. Malgrat que el creixement dels preus afavorí els agricultors, el sector industrial va recuperar terreny perdut.

Les migracions internes continuen cada cop més fortes i amb el Pla d'Estabilització s'inicien les migracions a Europa. La producció total i la demanda continuen creixent; l'any 1964, la producció agrícola no és gaire bona i va perdent pes enfront de la industrial; les variacions de la producció agrícola tenen cada vegada menys influència a nivell nacional, però encara en moltes províncies representa, com veurem més endavant, prop de la meitat de llur producció. El creixement del producte nacional es manté fort, però les pressions inflacionistes comencen a fer-se sentir, després de sis o set anys d'expansió molt ràpida, i se'n ressent la balança de pagaments.

L'any 1967, aquest creixement comença a frenar; a finals d'any hi havia un atur creixent junt amb un fort augment de preus per tal d'arranjar la situació, i amb l'excusa de la devaluació de la lliura anglesa es produeix una devaluació de la pesseta, acompanyada d'una sèrie de mesures estabilitzadores. La campanya agrícola d'aquell any fou relativament bona, especialment en cereals, per bé que no tant pel que es refereix a la producció de raïm i olives. L'any 1968 es reprèn la marxa, i el 1969 el creixement de la producció total torna a ésser fort i repartit desigualment entre l'agricultura i la indústria, ja que hi ha un retrocés de la producció agrícola. Altra vegada —i, com podem veure, cada cop amb més rapidesa— apareixen símptomes de desequilibri, que havien d'obligar, a finals de 1969, a adoptar mesures per aturar l'expansió davant d'una acceleració de l'espiral salaris-preus.

Tanmateix, el creixement de 1969 va ésser del 8% a preus constants. De fet, sembla repetir-se el cicle de mitjans dels seixanta: un període de creixement molt ràpid (1966), seguit de períodes d'alentiment. Així, l'any 1970 sembla marcar el final d'una fase d'expansió que s'inicia amb la devaluació de la pesseta el 1968, etapa curta però de canvis importants. En l'estructura productiva es manté l'activitat del sector secundari, mentre que cada cop és menys important la participació de l'agricultura i més la dels serveis.

Les variacions en les collites no semblen reflectir-se en els índexs globals de desequilibri, i per explicar-los cal analitzar la localització i l'evolució del sector més important del secundari i el terciari, cosa que cau fora de l'abast d'aquest treball.

D'aquestes anàlisis fetes a corre-cuita podem deduir que en cada any estudiat generalment hi ha hagut un creixement global considerable

respecte a l'any anterior, però que aquest creixement s'ha distribuït de manera molt diferent entre els sectors i, per tant, s'ha repartit d'una manera molt desigual espacialment.

A més a més, en aquest creixement hi ha hagut unes tendències —com és ara la major importància dels sectors secundari i terciari, tendència a la igualació de productivitats i sous entre sectors, etc.— que d'alguna manera han afectat tot el territori i que a curt termini són la base del procés d'igualació, que indicàvem al començament, de les rendes relatives.

MESURES DE LES DISPARITATS EN RENDA PER HABITANT

Les mesures més simples i més emprades per veure l'evolució de les diferències provincials de renda per habitant és el ratio entre la primera i l'última província, o entre les cinc o deu primeres i últimes; evidentment, això pot produir una falsa impressió, ja que només indica la marxa dels extrems i no del conjunt de les províncies. De tota manera, hem fet els ratios dels dos extrems i del grup de les deu primeres i les deu últimes, indicats per R_1 i R_{10} respectivament.

QUADRE 2

	1955	1957	1960	1962	1964	1967	1969	1971
R_1	4,40	3,74	3,32	3,48	3,23	2,80	2,91	2,76
R_{10}	2,60	2,41	2,30	2,34	2,42	2,20	2,38	2,32

Segons aquests dos índexs, les disparitats han disminuït de manera considerable, però en els períodes 1960-1962 i 1967-1969 en el primer, i 1960-1964 i 1967-1969 en el segon hi va haver un lleuger augment. Si considerem ja totes les províncies, totalitat expressada per la fórmula V_{wv} , tenim:

QUADRE 3

	1955	1957	1960	1962	1964	1967	1969	1971
V_{wv}	0,436	0,396	0,409	0,409	0,428	0,388	0,291	0,281

Els resultats, com podem comprovar, són lleugerament diferents, ja que els desequilibris augmenten des de 1957 a 1964, per començar a baixar al període 1964-1971. Ja trobem, doncs, un primer error en les mesures més emprades habitualment.

Fins aquí, però, només hem tingut en compte la renda per habitant i el nombre de províncies, independentment del total d'habitants de cada província. És a dir, no es pot fer servir aquest tipus de mesures, com es fa correntment, per dir que el benestar global de la població millora. Per fer això hem de passar a les mesures relatives de renda per habitant.

DISPARITATS RELATIVES

Aquestes mesures són ponderades, és a dir, tracten de valorar el fet que no és el mateix que una província de renda molt baixa tingui la meitat de la població nacional o tan sols un 1%. En aquest cas, les disparitats augmenten tant pel fet que creixin les diferències entre les regions com pels moviments de població. Per exemple, si la renda per habitant es manté igual a totes les províncies però la població augmenta a les províncies més riques i disminueix a les més pobres, la fórmula indicarà que baixa el nivell de desequilibri. Com es pot veure, aquesta mesura perd en part el seu caràcter espacial estricte. Per examinar aquest fenomen tenim els dos índexs que utilitza Williamson (V_w i M_w) i l'índex recomanat per Theil.

QUADRE 4

	1955	1957	1960	1962	1964	1967	1969	1971
V_w	0,389	0,364	0,360	0,378	0,383	0,324	0,314	0,301
M_w	0,323	0,309	0,320	0,335	0,329	0,289	0,272	0,266
Theil	0,073	0,065	0,062	0,070	0,069	0,052	0,022	0,020

Com podem veure, en tots els índexs el resultat global del període és positiu, i les disparitats decreixen de manera considerable; en això semblen estar d'acord tots els qui han estudiat aquest problema. En tot cas, les novetats són els períodes ja detectats abans, és a dir, una baixa de 1955 a 1960 i també de 1964 a 1971, que sembla indiscutible, però, en canvi, de 1960 a 1962 tots tres índexs corroboren que les disparitats van augmentar.

La interpretació d'aquest procés a la llum de la simple anàlisi que hem fet de la conjuntura només és admissible a nivell d'hipòtesi a confirmar. El nivell de disparitats de l'any 1960 era extremament conjuntural a causa de la frenada de la producció industrial i del bon any agrícola. En normalitzar-se la producció industrial de forma cada cop més ràpida i coincidir, tant el 1962 com el 1964, amb collites no massa bones, les

províncies més industrials tornen a augmentar les diferències, potser fins i tot de forma més elevada del normal.

La frenada de la producció global l'any 1967, els forts moviments de població i la relativament bona campanya agrícola tornaren a posar les coses a lloc. Però, sens dubte, en tot aquest procés el paper de l'agricultura va perdent pes enfront de la indústria i del fenomen migratori, car ja hem dit que en aquestes mesures compta tant la xifra de renda per habitant com el nombre d'habitants,²⁶ i que en els últims anys analitzats, la tendència decreixent de les disparitats relatives no es vegi gaire afectada pels moviments conjunturals, que en tot cas només modifiquen el ritme de descens.

MESURES DE LES DISPARITATS EN RENDA I POBLACIÓ

Aquest apartat és generalment oblidat pels qui tracten els temes del desequilibri regional, ja que sembla menys lligat al benestar personal. Això, ja hem vist al començament que no es així i que hi ha una relació molt estreta entre les disparitats absolutes i les disparitats relatives a mig terme.

Les mesures de què ens servim són una adaptació de les de l'apartat anterior, aplicades tant a la renda global com a la població. La ponderació es fa en cada cas segons la superfície de cada província. El subíndex y es refereix a la renda, i el p a la població; la mesura M és semblant a la M_w , i la V a la V_w , de l'apartat anterior.

QUADRE 5

	1955	1957	1960	1962	1964	1967	1969	1971
V_p	1,103	1,124	1,160	1,192	1,241	1,311	1,318	1,384
M_p	0,713	0,724	0,738	0,751	0,776	0,812	0,711	0,796
V_y	1,585	1,574	1,642	1,721	1,720	1,769	1,831	1,893
M_y	0,879	0,867	0,908	0,903	0,914	0,937	0,897	0,925

També s'ha trobat el coeficient de correlació entre la població provincial i la renda.

QUADRE 6

R	0,834	0,850	0,878	0,869	0,885	0,917	0,974	0,978
---	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

26. La influència respectiva de cada factor Williamson intenta valorar-la amb l'anàlisi de la *varianza*. Aplicat al cas espanyol (vegi's n. 1 i 23), resulta que més del 90 % de la variació es pot atribuir a la redistribució de la població. Per al període 1967-1969 Olabarri obté el 99,27 %.

En primer lloc, podem veure que de 1955 a 1971 s'ha produït una polarització de la població i la renda i que la distribució de la població és més equilibrada que la de la renda. Les disparitats en la distribució de la població són inferiors a les que hi ha en la renda de les diferents províncies, però, en canvi, tenen un procés de concentració més ràpid. És a dir, que el fet que la correlació entre renda i població augmenti i baixin les disparitats de renda per habitant no és perquè disminuïxin les disparitats entre les rendes provincials, sinó perquè el procés de concentració d'aquestes és més lent que el de la població. En certa manera, s'assoleix un equilibri per mitjà de l'augment de dos desequilibris, un dels quals, el que estava més endarrerit, es produeix més de pressa que l'altre.

Així, en el període 1955-1957, amb la distribució de la renda més o menys estable, l'augment de concentració de població fa, com ja hem vist, que disminuïxin les disparitats relatives. De 1957 a 1960, un moviment quasi paral·lel dels dos components no fa variar massa les rendes per habitant. En el període més fosc, 1960-1964, veiem que augmenta la concentració de la població i també la de la renda amb alts i baixos, però suficientment perquè augmentin altre cop les diferències relatives. De 1964 a 1969, el procés de concentració continua de forma cada cop més lenta; fins i tot els índexs M (que valoren menys els punts extrems en no elevar al quadrat) ens donen un lleuger descens en la concentració.

Entre 1969 i 1971, la concentració de la població és molt ràpida (com a tots els períodes de creixement fort), mentre que la de la renda, tot i concentrar-se, ho fa més lentament. Tot plegat fa que des de 1964 les disparitats relatives no parin de baixar.

L'índex de concentració de la renda, com es pot comprovar, era més erràtic els primers anys a causa del pes de les oscil·lacions agrícoles. De fet, a més del descens a nivell espanyol de la participació de l'agricultura en la producció, també a nivell provincial s'observa una baixa important. Vegem, per exemple, les set províncies que l'any 1971 tenien una participació en l'agricultura superior al 30 % en un llur producció neta:

QUADRE 7

	1971	1969	1967	1964	1962	1960	1957	1955
Conca	36,4	45,9	50,9	53,7	64,6	58,9	66,1	61,8
Lleida	35,4	38,5	27,7	37,4	43,8	41,6	37,2	32,5
Àvila	33,8	43,8	39,8	51,1	54,8	55,6	55,8	54,5
Badajoz	33,7	35,1	40,8	51,1	53,4	56,2	59,6	53,1
Sòria	32,5	41,2	38,2	46,7	50,5	42,2	59,0	59,6
Lugo	32,1	44,0	45,3	48,6	57,0	54,6	59,7	56,5
Segòvia	30,0	36,1	33,3	37,4	51,3	47,7	53,9	52,4

En aquest procés de concentració, i perquè es doni el millorament de les rendes per habitant, no cal dir que hi ha d'haver una coincidència entre els pols de renda i els de població. De fet, molt poques províncies han augmentat al llarg dels quinze anys la pròpia participació tant en la població com en la renda. Per no tornar a repetir tot el que ja s'ha dit altres vegades, només farem un resum de les característiques més importants del procés.²⁷

En primer lloc, el fet més sobresortint és l'augment de pes de Barcelona i sobretot de Madrid, tant en població com en renda. Aquestes dues províncies, que representen el 3% del territori, generen més del 30% de la renda, amb el 23% de la població. Després hi ha uns pols secundaris que han mantingut més o menys llur participació (tres províncies), i finalment una altra mitja dotzena que aporten més del 2%. Hem dreçat una llista de les províncies que han augmentat la participació en renda o població per damunt del 0,10%, entre 1955 i 1971.

QUADRE 8

Increment sobre els percentatges de participació en el total

Província	Població %	Província	Renda %
Madrid	3,70	Madrid	3,80
Barcelona	3,09	Barcelona	2,26
Biscaia	0,95	Balears	0,55
València	0,50	Alacant	0,50
Guipúscoa	0,45	Girona	0,31
Alacant	0,45	Alava	0,26
Las Palmas	0,33	Tarragona	0,17
Sta. Cruz	0,20	Lleida	0,15
Alava	0,18	Sta. Cruz	0,15
Balears	0,18	Castelló	0,14
		Las Palmas	0,13
		Navarra	0,11

CONCLUSIONS

L'anàlisi de l'evolució de les disparitats regionals espanyoles sembla confirmar l'evolució observada ja en altres països. Sense voler definir exactament el període en què es van començar a formar les disparitats

27. Vegi's n. 11 i Ponència presentada a les Reunions Internacionals d'Economia Regional, Banc Urquijo, desembre de 1973.

tal com són ara, i evitant la temptació de recórrer al Censo de Frutos y Manufacturas de 1799, el que sembla cert és que l'evolució de les disparitats es correspon amb el procés d'industrialització i, per tant, el seu inici és coincident amb el de la revolució industrial, com ha estat el cas d'altres països.

Pel que fa a les diferències relatives o de renda per habitant, sembla que el punt màxim es produeix (o es reproduïx el nivell anterior a la guerra civil) cap als anys cinquanta. En aquests anys el valor dels índexs que hem trobat corresponen als més alts del treball de Williamson, és a dir, el punt d'inflexió de la "U invertida" a nivell mundial.

Hi ha després un període, que acaba pels volts de 1964, en què encara les frenades conjunturals de la producció, el bon any agrícola o el creixement del turisme en determinades zones poden mantenir o àdhuc fer pujar el nivell dels desequilibris. Però a partir de l'any citat, les concentracions de població en les zones més productives fan cada cop més reduïdes les disparitats en renda per habitant, tot i que encara són de les més elevades d'Europa.

És a dir, que el veritable problema dels desequilibris regionals és en tot cas la concentració absoluta de renda i població en petites zones del territori, que xuclen aquests factors de vegades a llarga distància (com és el cas de Barcelona) o de les comarques que les envolten (com el cas de Madrid). En aquest aspecte tenen plena vigència les teories citades de Myrdal i Hirschman. També hi ha un efecte *spread* a curta distància que es nota sobretot al País Basc i als Països Catalans. És a dir, l'estructura productiva espanyola continua la seva polarització al voltant dels nuclis que podem qualificar de tradicionals i d'acord amb l'exemple europeu, segons el qual, a cada país, les zones més properes al centre econòmic d'Europa són les més desenvolupades.

Les previsions en aquest sentit semblen clares: si mesurem els desequilibris en termes de renda per habitant i si prossegueix el creixement al ritme dels últims anys, en un espai de temps no gaire dilatat el nivell de disparitats serà relativament baix comparat amb la resta dels països. Però aquest sistema de resoldre els desequilibris comportarà encara molts més moviments migratoris de població i de recursos, moltes més zones despoblades, molta més congestió —amb tots els seus costos socials— en els pols de creixement, moltes més dificultats a l'hora d'intentar una política de desenrotllament regional veritable.

APÈNDIX I

Fórmules matemàtiques de les mesures

- f_i població de la província i
 F població espanyola
 y_i renda per càpita de la província i
 N nombre de províncies (50)
 $\bar{y}$ renda per habitant d'Espanya
 I_i Renda nacional
 I_i Renda provincial de la província i

Williamson

$$V_w = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2 \frac{f_i}{F}}}{\bar{y}} \quad (i = 1 \dots N)$$

$$V_{uw} = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2 / N}}{\bar{y}} \quad (i = 1 \dots N)$$

$$M_w = \frac{\sum_{i=1}^N \left| y_i - \bar{y} \right| \frac{f_i}{F}}{\bar{y}} \quad \text{que és el mateix que}$$

Graham

$$G = \sum_{i=1}^N \left| \frac{I_i}{I_t} - \frac{f_i}{F} \right|$$

Theil

$$i(y:P) = \sum_{i=1}^N \frac{I_i}{I_t} \log \frac{\frac{I_i}{I_t}}{\frac{f_i}{F}} = \sum_{i=1}^N \frac{I_i}{I} \log \frac{y_i}{\bar{y}}$$

APÈNDIX 2

Característiques macroeconòmiques del període

	1955	1957	1960	1962	1964	1967	1969	1971
P.N.B. (mil milions)	327,9	452,9	549,5	705,4	979,6	1.443,6	1.820,1	2.594,4
% creixement	—	38,1	21,2	38,4	38,9	47,4	26,1	42,5
<i>ESTRUCTURA DE LA PRODUCCIÓ NETA (Percentatges)</i>								
Primari	22,8	24,2	24,8	25,4	20,0	16,1	15,1	12,5
Secundari	35,5	35,9	32,9	35,5	36,0	35,3	36,5	35,5
Terciari	41,7	39,9	42,3	37,1	44,0	48,6	48,4	52,0
<i>Taxes de creixement (ptes. l'any)</i>								
Primari	—	46,3	24,2	32,0	13,6	20,5	11,9	18,0
Secundari	—	39,6	11,0	46,6	45,5	46,7	29,8	38,6
<i>POBLACIÓ (milers)</i>								
Total	29,3	29,8	30,4	31,4	31,6	32,5	33,2	34,0
Activa	8,9	11,1	11,7	12,6	12,7	13,0	13,3	13,5
Taxa activitat	30,5	37,3	38,4	40,4	40,3	40,0	40,0	39,7
<i>Distribució població activa per sectors</i>								
Primari	37,8	46,0	40,9	38,8	35,5	32,3	30,5	28,4
Secundari	26,9	24,4	24,9	31,3	33,3	33,9	34,2	35,4
Terciari	29,0	24,4	23,2	29,9	31,2	33,8	35,3	36,2
Residual ¹	6,3	5,2	11,0	—	—	—	—	—
<i>RENDA PER HABITANT</i>								
Ptes. corrents	11.195	15.203	18.057	22.496	31.036	44.481	54.760	70.761
Ptes. 1955	11.195	11.929	12.382	14.290	18.377	23.182	27.289	35.359

1. Aquest residu pertany al sector secundari o al terciari.